

1918-1920-ci illərdə ermənilərin Qars vilayətinin ərazisində türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımlarına və rəsmi dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilən etnik təmizləmə aksiyasına dair sənədlər Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin fondlarında cəmləşmişdir. Oxuculara təqdim edilən bu məqalə məhz Azərbaycan arxivlərində olan sənədləri də elmi-tədqiqat döviyyəsinə əlavə etmək, ermənilərin 1918-1920-ci illərdə Qars vilayətində həyata keçirdikləri soyqırımının əsl miqyasını göstərmək məqsədilə qələmə alınmışdır.

1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsi nəticəsində Qars paşalığı hərbi təminat əvəzində Rusiyanın təbəçiliyinə keçməsinə sonra türk-müsəlman əhaliyə həmin ərazidən sıxışdırılıb çıxarılması, onların əvəzində ermənilərin, yunanların və rus sektantlarının məskunlaşdırılması siyasəti yeridilsə də Qars vilayətinin əhalişinin əksəriyyətini yenə də müsəlmanlar təşkil edirdi. Hərbi inzibati-erazi vahidi kimi Qafqaz canişinliyinə tabe etdirilən Qars vilayəti Ərdahan, Qars, Qafqaz və Oltu qəzalarına bölünmüşdü və 800-dən artıq yaşayış məntəqəsini əhatə edirdi.

1917-ci ilin noyabrında Rusiya-da baş verən dövlət çevrilişindən sonra Qars vilayətinin işğaldan azad olunması şansı yaranmışdı. 1918-ci il fevralın 12-də türk ordusu ermənilərin Şərqi Anadoluda törətdikləri qırğınlara son qoymaq üçün əks hücumu keçir. Brest – Litovsk müqaviləsinə (3 mart 1918-ci il) Şərqi Anadoludan geri çəkilən rus ordusunun silahlarına sahib olan erməni qanıqları – Andranik, Hamazasp, Dro və Nijdenin silahlı dəstələri türk qoşunlarının əks hücumuna tab gətirməyərk geri çəkildikcə, müsəlman yaşayış məntəqələrinin talan edib, əhalişini soyqırımına məruz qoyurlar.

Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri qırğınların miqyası elə bir həddə çatmışdı ki, Cənubi Qafqaz Seyminin Müsəlman fraksiyalarının 1918-ci il aprelin 15-də keçirilmiş birgə iclasında səymün üzvü, hüquqşünas Əli xan Qantəmirovun vilayətdə baş verən hadisələrlə bağlı məlumatı dinlənmişdi. O, yunan qaçqınlarına istinadən məlumat vermişdi ki, türk ordusunun qarşısından geri çəkilən erməni hərbi hissələri və quldur dəstələri öz yolları üzərindəki müsəlman kəndlərini yer üzündən silir, hər şeyi atəşlə yandırır, insanları güllələyir və qılıncdan keçirir, təsvirə gəlməyəcək vəhşiliklər törədirlər. İclasın protokolunda qeyd edilir: "Qadınları lüt soyunduraraq, qənimət kimi südəmər uşaqları süngüyə keçirən "qalib erməni ordularının" keçəcəyi magistralların yolların ətrafına düzülür. Yunanlar bildirirlər ki, gərək qeyri-insani əsəblərin olsun ki, bu cəhənnəm əzablarına, ağıllarını itirmiş qadın və uşaqların ürəkparçalayan nalələrinə, köməksiz qocaların hönkürtlərinə dözə biləsən... Təxminən 82 kənd (həqiqətdə daha çoxdur – N.M.) təsvirə gəlməyəcək dərəcədə dağıdılmışdır. Çiçəklənən Qars vilayəti kapitən Mosesyanyan və general Arşovun dəstəsinin vəhşicəsinə qəddarlığı nəticəsində 1915-ci ilin əvvəllərində baş vermiş dəhşətləri xatırladır. Hazırda bütün Qars vilayəti nəhəng qəbiristanlığa çevrilmişdir, hansı ki, hər bir daş həmşəhər insanı sifətlərini itirmiş qəddar ermənilərin vəhşi hərəkətlərinə şahidlik edə bilər".

Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı ilə türk ordusu aprelin 25-də Qars vilayətini bütüvlükdə işğaldan azad etmiş və bundan sonra qırğınlar zamanı evlərindən didərgin düşən müsəlman əhalişini öz yer-yurduna qayıtmazla başlanmışdır. Brest-Litovsk müqaviləsinə əsasən iyunun 12-də Üç Sancaqda (Batım, Qars, Ərdahan) plebisit (rəy sorğusu) keçirilmiş və bölgələrin əhalişini yenidən Türkiyəyə birləşmək arzusunun ifadə etmiş, səsvərmənin nəticələri avqustun 15-də Dolmabahçe sarayında VI Sultən Vahidəddinə təqdim edilmişdi.

Lakin Birinci dünya müharibəsinin sonunda bağlanan Mudros sazişinin (30 oktyabr 1918-ci il) şərtlərinə əsasən, məğlub tərəf kimi, Türkiyə öz qoşunlarını 1914-cü il sərhədlərinə geri çəkmək məcburiyyətində qalmışdı. 1919-cu il yanvarın 4-də ingilis qoşunlarının 27-ci diviziyasının komandiri, general-mayor C. Foresty-Uoker, general Vilyam Həhri Biç və kapitan Klayv Temperli ilə birlikdə Tiflisdən Qarsa gəlirlər. Yanvarın 12-də K. Temperli Qarsın hərbi qubernatoru təyin edilir. Yanvarın 8-də

C. Foresty-Uokerlə Ermənistanın xarici işlər naziri Sirakan Tiqranyanın görüşündə qərar alınır ki, Qars vilayətinin mülki idarəçiliyinin təşkil Ermənistan hökumətinə həvalə edilsin.

Geri çəkilən türk qoşunlarının komandanı Yaquub Şevki paşanın məsləhəti ilə türk zabitlərinin bir qismi Qars vilayətində qalıb yerli özünümüdafiə dəstələrinin təşkilinə və təlimi ilə məşğul olurdular. Erməni tədqiqatçısı Qayane Maxmuryanın yazdığına görə, Yaquub Şevki paşa yerli əhaliyə 30 min tüfəng, 10 pulemyot vermiş, özünümüdafiə dəstələrini və Milli Şurayı təsis etmişdi.

1918-ci il noyabrın 5-də Qarsda İslam Şurası qurulmuş, noyabrın 14-də 1-ci Qars Konqresi keçirilmiş, bölgələrdə özünümüdafiə işlərini təşkil etmək məqsədilə yerli milli şuralar yaradılmışdı. Noyabrın 30-da Naxçıvan, Ordubad, Qəməli, Sürməli (İqdir), Şorəyel, Axıska, Axılkalək, və Batım bölgələrindən gələn 60 nəfərlik nümayəndə heyətinin iştirakı ilə 2-ci Qars Konqresi keçirilmiş və Qars Milli İslam Şurası hökumətinin qurulduğu elan edilmişdi.

1919-cu il yanvarın 13-də ingilis generalı Vilyam Biç Qarsa gələrək, Ermənistan hökumətinin Stepan Korqanovu Qars vilayətinə qubernatoru təyin etdiyini bildirir. Lakin Milli Şura hökuməti Ermənistan hökumətinin Qars qubernatoru bu qərarı rədd etdiyini bildirir.

1919-cu il yanvarın 17-18-də 131 nümayəndənin iştirak etdiyi 3-cü Qars Konqresi hökumətin adını dəyişdirərək Müvakkəti Milliyyəsi adlandırdı. 18 maddədən ibarət Anayasa (Konstitusiya) qəbul olunur. Cənubi-Qərbi Qafqaz Hökumətinin 34 qəza və nahiyəni əhatə edən Batumdan Ordubadadək ərazisi təxminən 40 min kvadratkilometr, əhalişisi isə 1,71 milyon nəfər olmuşdur.

Vəziyyətin gündən-günə ağırlaşdığını görən Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti 1919-cu il yanvarın 27-də Azərbaycan hökumətinə müraciət etmiş, ondan hərbi təlimlər keçmək üçün zabitlər, məmururlar və pul istəmişdi. Türk qoşunları martın 6-da Qars şəhərindən, martın 15-də isə bütüvlükdə Qars vilayətindən çəkilməsindən sonra bütün ağırlıq Cənubi-Qərbi Qafqaz hökumətinin üzərinə düşmüşdü.

1919-cu ilin martın 25-də Cənubi-Qərbi Qafqaz hökuməti müstəqilliyini elan edir və özünü Cənubi-Qərbi Qafqaz Demokratik Cümhuriyyəti adlandırdı.

Britaniyanın Cənubi Qafqazdakı qoşunlarının komandanı, general-mayor V. Tomson 28 mart 1919-cu ildə Ermənistan hökumətində görüş keçirmiş, ermənilərin Naxçıvana və Qarsa qayıtması məsələsi müzakirə edilmişdi.

1919-cu il aprelin 6-da general-mayor V. Tomson Tiflisdən Ermənistan hökumətinin sədrinə göndərdiyi məktubda bildirdi ki, aprelin sonunadək erməni qaçqın-

ları Qarsa və Naxçıvana qayıtdıqdan sonra ingilis qoşunları Qarsdan və Naxçıvandan geri çağırılacaq, ingilis missiyası isə qalacaq. V. Tomson daha sonra qeyd edirdi ki, mayın 1-dək hər bir rayonda administrasiya təşkil edilməsi üçün lazımı miqdarda erməni qoşunu olmalıdır. O, general Devinin hazırda Qarsda olduğunu, erməni qoşunlarının Qarsa çatmasınadək Qars Milli Şurasının öhdəsindən gələcəyini, Ermənistan hökumətinə təhvil verilmiş iki zirehli qatarın böyük

bölgə əhalişini silah gücünə müsəlmanlardan təmizləyir və onların mal-mülkünə sahib çıxırdılar.

Müttefiqlərin qoşunlarının komandanının ermənipərəst mövqeyi erməniləri yeni-yeni əraziləri ələ keçirməyə təhrik edirdi. 1919-cu il mayın 28-də Ermənistan parlamenti "Birləşmiş və müstəqil Ermənistan haqqında Akt" qəbul etmişdir. Həmin akta görə, "Birləşmiş Ermənistan"ın ərazisi Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstanın əraziləri hesabına

etdiyini, lakin onun həmin təklifi bəyənmədiyini, könlündən həmin dağların hakimi olmağı keçirdiyini yazır. Korqanov həmin bölgələrdə şişlərlə sünülərin qarışıq yaşadığını, Mehəmməd Hacı Abbas oğlunun şiş olduğu halda, sünülərin də üzərində hakim olduğunu qeyd edir. "Parçala, hökm sür!" siyasəti yeritdiyini qeyd edən qubernator, məzhəb çatışması salmaq yolu ilə Mehəmməd Hacı Abbas oğlunu zəiflətmək yolunu tutduğunu, bunun üçün sünü əhalişisi olan

mühasirəyə alaraq onların xarici aləmlə əlaqələrini kəsmək istəyirdi. Erməni hərbi birlikləri bu nahiyələrin üzərinə 4 tərəfdən – Qars, Gümrü, Ərdahan və Göle nahiyəsi tərəfdən hücum planı hazırlamışdı. 1920-ci il yanvarın 28-də polkovnik Mazmanovun komandanlığı altında erməni hərbi hissəsi Çıldır nahiyəsinin Ərdahan istiqamətindəki kəndlərini işğal etmişdi.

31 yanvar 1920-ci ildə Ağba-ba Milli Şurasının Azərbaycanın

etməklə 27 yanvar - 7 fevral tarixində Qars vilayətində törətdikləri kütləvi qırğınları faktlarla sadalamış və Ermənistan hökumətindən qırğınlara son qoyulmasını tələb etmişdi.

Fevralın 29-da Fətəli xan Xoyski eyni məzmunlu məktubla Fransanın hərbi missiyasının başçısı polkovnik de-Nonankura, İtaliyanın hərbi missiyasının başçısı polkovnik Qabbaya, Britaniyanın Ali komissarı Uordropa da müraciət etmiş, təxirə salınmadan

Ermənilərin 1918-1920-ci illərdə Qars vilayətində törətdikləri soyqırımı

Arxiv sənədləri çoxsaylı faktlardan "SÖZ AÇIR"

Dələver kəndinin imkanlı sahibkarı İsrəfil Hacı Rüstəm oğlundan istifadə etdiyini yazır. O, sentyabrın 30-da ilk toqquşmanın baş tutduğunu və məzhəb çatışmasında hər iki tərəfdən 14 nəfərin öldüyünü və yaralandığını şadymən adıyla Ermənistan hökumətinə xəbər verir.

1919-cu il oktyabrın 1-də Qars Müsəlman Milli Şurasının səlahiyyətli nümayəndələrinin Azərbaycanın xarici işlər nazirinin adına Tiflisdə qəbul etdikləri memorandumda Ermənistan

Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyinə göndərdiyi müraciətində deyilirdi ki, Qars vilayətinin Ərdahan qəzasında erməni əsgəri qüvvələri islamçılar üzərinə hücum edərək şiddətli herb açmış, Ağbaba, Zərşad və Şorəyel nahiyələrini mühasirə altına almışlar. Milli Şura "İslamçıların əhvalı qəyət pərişan və təhlükəli olduğundan tez bir zamanda müavinətinizi iştirah edəriz." – yazaraq yardım istəyirdi.

Qars vilayəti müsəlmanlarının təmsilçilərinin 1920-ci il fevralın

Azərbaycan hökumətinin nümayəndəsinin iştirakı ilə Qars vilayətində baş verən hadisələrin təhqiq edilməsi və qaçqınların cəzalandırılması üçün qarışıq komissiya göndərilməsini zəruri hesab etdiyini bildirmişdi.

9 mart 1920-ci ildə Azərbaycan parlamentinin fəvqəladə iclasında Qars vilayətində və İrəvan quberniyasında baş verən qanlı hadisələr, Ermənistan Respublikasının təcavüzkar əməlləri müzakirə edilmişdi. Müzakirənin sonunda qətnamə qəbul edilmişdi. Qətnamədə Azərbaycan parlamentinin rəyasət heyətinə səlahiyyət verilmişdi ki, Ermənistan hökumətinin qanlı əməllərinə son qoymasına təsir göstərmək üçün mədəni ölkələrin parlamentlərinə müraciət etsin. Azərbaycan hökumətinə isə tapşırılmışdı ki, erməni təcavüzündən zərər çəkənlərini və qaçqınların vəziyyətinin yüngülləşdirilməsi üçün lazım olan tədbirləri görsün.

1920-ci il martın 11-də Qars vilayətinin Çıldır, Göle və Ağbaba nahiyələrini səlahiyyətli nümayəndələrinin Axıskadan Azərbaycan və Gürcüstan hökumətlərinin başçılarna, İngiltərə, Amerika, Fransa və İtaliyanın missiyalarının nümayəndələrinə ünvanlıdıqları teleqramda Ermənistan Respublikasının vəhşiləşmiş qoşunlarının qışın şaxtılı günlərində günahsız insanları qoca, qadın, uşaq demədən, ucdantutma qətlə yetirdiyini bildirir, həmin ərazilərdə bir nəfər də olsun erməninin heç vaxt yaşamadığı halda, qırğınlar törətmək yolu ilə Ermənistanı birləşdirilməsinə mane olunmasını xəbəş edirdilər.

1920-ci il aprelin 9-da Tiflisdə Cənubi Qafqaz respublikalarının nümayəndələrinin iştirakı ilə növbəti konfrans öz işinə başlamışdı. Qars Müsəlman Milli Şurasının Tiflisdəki nümayəndəsi konfransın sədrinə Qars vilayətində ermənilərin türk-müsəlman əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımı barədə 9 sənəd təqdim etmişdi. Həmin sənədlər Ermənistan hökumətinin insanlığa qarşı, sözün həqiqi mənasında, cinayət işlədiyini sübuta yetirirdi. Bu sənədlər təsdiqləyir ki, ermənilər 1918-1920-ci illərdə Qars vilayətində 200-dən artıq türk-müsəlman kəndini tamamilə viran qoymuşlar.

Arxiv sənədləri göstərir ki, Azərbaycan hökuməti diplomatik və yaxud gizli yollarla (hərbi zabitlər və silah-sursat almaq üçün qızıl pul göndərməklə) Qars vilayətinə və o cümlədən ermənilərin işğal etdikləri və etmək istədikləri bölgələrin əhalişisinə öz mümkün yardımını göstərmişdir. Ermənistan dövlətinin Qars vilayətində həyata keçirdiyi soyqırımı və etnik təmizləmə siyasətinə yalnız 1920-ci ilin oktyabrında türk qoşunlarının Qarsı yenidən azad etməsi nəticəsində son qoyulmuşdur.

Nazim MUSTAFA,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Prezident Kitabxanasının
şöbə müdiri

68 min kv.km. təşkil etməli idi. və Qars vilayəti də həmin ərazilərə daxil edilməli idi.

1919-cu il iyunun 8-də ingilis hərbiçilərinin bir qisminin Qarsı tərk etməsindən sonra erməni silahlı dəstələri genişmiqyaslı hücumlara başlayırlar. Ermənilərin törətdikləri qırğın-

lardan qurtulmaq üçün İrəvan quberniyasının 91 kəndindən Qars vilayətinə pənah gətirən 25 min azərbaycanlı əhalişinin bir qismi yənidən Türkiyənin içərilərinə doğru hərəkət etmiş, bir qismi də Gürcüstandan keçməklə Azərbaycanda özlərinə sığınacaq tapmışdı.

Şorəyel nahiyəsinin kəndlərinin böyük əksəriyyəti erməni qoşunları tərəfindən işğal edildiyi üçün Şorəyel Milli Şurası öz işini davam etdirə bilməmiş, Milli Şuranın sədri Əsədulla İskəndərbəyov (Ağüzüm) Şorəyel faciəsinin miqyasını dünyaya çatdırmaq üçün Tiflisə getmiş, Azərbaycanın Gürcüstandakı Daimi Nümayəndəliyinin vasitəsilə müttefiq dövlətlərin Qafqazdakı missiyalarının başçılarna müraciət etmiş, Tiflisdə dərc olunan qəzetlər vasitəsi ilə ermənilərin törətdikləri vəhşilikləri dünya ictimaiyyətinə nəzərinə çatdırmaq çalışmışdı.

1919-cu il oktyabrın 1-də Qarsın qubernatoru S. Korqanov Ermənistan hökumətinin sədrinə ünvanlıdır. "Tam məxfi" qriffi məktubunda Ağbaba, Şorəyel, Zərşad bölgələrinin əhalişinin tamamilə "tatarlardan" (yani azərbaycanlılardan-N.M.) ibarət olduğunu yazır və kütlənin arasında böyük həmrəyliyin mövcud olması səbəbindən bölgəni özünə tabe etməyini asan olmadığını qeyd edirdi. Korqanov Milli Şuranın keçmiş üzvü Mehəmməd Hacı Abbas oğlunun erməni idarəçiliyinə tabe olmamasından şikayətləndi. O, Mehəmməd Hacı Abbas oğluna ümşək vəzifə təklif

hökuməti tərəfindən İrəvan quberniyasında və Qars vilayətində müsəlman əhaliyə qarşı törədilən zorakılıqlar və qırğınlar barədə ətraflı məlumat vermiş, qaçqınlara yardım göstərilməsi üçün Azərbaycan Himayəçilik Nazirliyinin təmsilçisinin Qarsa ezam edilməsini və yollarda qida məntəqələrinin açılmasının zəruriliyi vurğulanırdı.

Qars vilayətində törədilən erməni vəhşiliklərinin miqyasını xarici dövlətlərin nəzərinə çatdırmaq, qaçqınların problemlərini yüngülləşdirmək üçün 10 oktyabr 1919-cu ildə Tiflisdə Qarslı Həmyerilər Cəmiyyəti yaradılmışdı. Noyabr ayında Tiflisdə dərc olunan "Obnovlenie" qəzetində Qars vilayətində ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər haqqında silsilə məqalələr dərc edilmişdi.

30 dekabr 1919-cu ildə Tiflisdə nəşr edilən "Slovo" qəzeti yazırdı ki, erməni mənəblərinin Qarsdan verdikləri məlumatla görə, erməni ordusu Oltu nahiyəsinə ələ keçirmiş, ermənilərə qarşı fəaliyyət göstərən Milli Şura Tiflisdə qəzətinə ərazisinə qaçmışdır.

Qars qəzasının Zərşad və Ağbaba nahiyələrini kəndləri Kərbəlayi Mehəmməd ağanın 500 atlıdan ibarət döyüşçülərinin nəzarəti altında idi. Çıldır nahiyəsində isə Mehəmməd Qoca oğlunun silah dəstəsi erməni silahlılarının nahiyənin ərazisinə soxulmasına imkan vermirdi. Erməni hərbi hissələri bu nahiyələrdəki güclərlə üzübə döyüşlərdən ehtiyat edirdi. Ona görə də bu nahiyələri hər tərəfdən